

РОЗДІЛ 4 РОМАНСЬКІ МОВИ

УДК 811.1

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.12.27>

ПРОБЛЕМА МІЖРІВНЕВОГО СТАТУСУ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

THE PROBLEM OF THE IDIOMS' INTERLEVEL STATUS

Гладка В.А.,

*orcid.org/0000-0002-2732-3817**доктор філологічних наук,**доцент кафедри романської філології та перекладу**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

У статті порушено одне із суперечливих питань фразеологічної науки – статус фразеологічних одиниць у системі мови та їхня належність до певного мовного рівня. Ураховуючи специфіку параметральності фразеологізмів французької мови, а також ступеневий характер їхньої різномірної усталеності, автор досліджує ці мовні одиниці через призму їхнього міжрівневого статусу в ієрархії мовних рівнів і витлумачує їх як перехідні явища, що перебувають на межі двох класів і синтезують властиві їм ознаки. Як логічне продовження вивчення окресленої проблеми щодо співвідношення фразеологізму зі словом основне завдання запропонованої розвідки полягає у встановленні співвідношення фразеологічної одиниці зі змінним словосполученням, реченням і текстом. Такий підхід допомагає осмислити ті особливості фразеологізмів, які ускладнюють їхнє вивчення зокрема й відтворюють суперечності мовної системи загалом. Детальний аналіз формальних (компонентний склад, полілексичність, нарізнооформленість), синтаксичних (синтаксичні зв'язки узгодження і керування між компонентами, предикативна і непередикативна форми), морфологічних (співвіднесеність із частинами мови), лексико-семантичних (пряме і переносне значення, зв'язаність значення, обмежена сполучуваність компонентів, ідіоматичність значення, сентенційний характер, мовне і мовленнєве значення, конотативно-оцінний макрокомпонент), когнітивних (відтворюваність для фразеологізмів і безпосереднє творення у мовленні для змінних словосполучень і речень) і функціонально-комунікативних (комунікативність, змістовна та інтонаційна завершеність) ознак фразеологізму в їхньому протиставленні та уподібненні з відповідними ознаками змінного словосполучення, речення і тексту доводить особливий спосіб їхнього вираження у перших, що й визначає їхній міжрівневий статус.

Ключові слова: фразеологізм, змінне словосполучення, речення, текст, рівень мови.

The article touches upon one of the controversial issues of phraseological science, in particular, the status of phraseological units in the language system and their belonging to a certain linguistic level. Taking into account the specificity of the parametricity of the French phraseological units, as well as the stepwise nature of their multilevel stability, the author explores these language units through the prism of their inter-level status in the hierarchy of language levels and interprets them as transitional phenomena that are on the verge of two classes and synthesize their characteristic features. As a logical continuation of the study of the outlined problem of the relationship of phraseological units with the word, the main task of this article is to establish the relation of the phraseological unit with a variable phrase, sentence and text. This approach helps to understand the features of phraseological units that make it difficult to their study in particular and reflect the contradictions of the language system as a whole. Detailed analysis of formal (component composition, polylexicity, separate formality), syntactic (syntactic relationships between components, predicative and non-predicative forms), morphological (correlation with parts of speech), lexico-semantic (direct and figurative meaning of components, idiomatic meaning, limited compatibility of components, connotative-evaluative macro-component), cognitive (reproducibility for phraseologisms and the creation in speech for variable phrases and sentences) and functional-communicative (communicative, informative and intonational completeness) signs of phraseological units in their juxtaposition and similarity with the corresponding signs of a variable phrase, sentence and text proves a special way of expressing them in the first, which determines their inter-level status.

Key words: phraseological unit, variable phrase, sentence, text, level of language.

Постановка проблеми. Доводячи системність фразеології і виокремлюючи інваріантну одиницю фразеологічного рівня – фразеологізм, мовознавці опиняються перед однією із найсуперечливіших проблем не лише фразеологічної науки, а й мовознавства загалом. Ідеться про перехідні явища, які не вкладаються в межі класифікації і порушують

чіткість уявлень про системні ознаки мовних одиниць. Але якщо перехідні явища (тобто одиниці, що перебувають на межі двох класів і синкретизують властиві їм ознаки) були предметом ґрунтовних досліджень у площині фонетичної, морфологічної та синтаксичної систем (В. Бабайцева, В. Виноградов, Г. Пауль, А. Martinet та інші), то

в доробках фразеологів це явище характеризують лише поверхнево (О. Бабкін, О. Кунін та інші), що, власне, й визначає актуальність запропонованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Порушуючи проблему належності фразеологізмів до певного мовного рівня, дослідники, на жаль, залишають осторонь питання чинників, які зумовлюють їхній невизначений статус. Позаяк створено всі передумови для глибокого дослідження окресленої проблеми: розроблено чітку концепцію значення слова та актуального варіювання його смислу (В. Виноградов, О. Смирницький, І. Стернін, В. Телія, А. Уфимцева, Д. Шмельов та інші); доведено тезу про дію протилежних тенденцій у семантиці слова (М. Ломтєв); досліджено динамічні аспекти мовної семантики та доведено дію мовної аналогії (В. Мігірін, О. Тараненко); визначено відсутність чітких меж між класами лексичних і фразеологічних одиниць та виділено деякі типи перехідних явищ (М. Копиленко, Л. Лисиченко, О. Снітко, А. Уфимцева та інші).

Значний крок уперед у цій площині був зроблений сучасним науковцем Л. Пелепейченко, яка, аналізуючи чинники міжсистемної та міжрівневої перехідності значень фразем, зараховує до них: 1) тип денотативно-сигніфікативного компонента, який зумовлює можливість співвідношення семантики фраземи із семантикою слова, словосполучення, речення або тексту; 2) компонентний склад; 3) ступінь цілісності; 4) ступінь відтворюваності та ідіоматичності; 5) наявність образності; 6) функцію фраземи. Менш істотними для фразеологічних значень, на її думку, є синтагматичні фактори, зокрема лексична сполучуваність, ступінь порушення симетрії граматичних і смислових відношень, граматичні ознаки (конструкція, парадигма граматичних форм) [9, с. 9].

Постановка завдання. Детальний аналіз параметральності фразеологізмів, який виявляє хиткість фразеологічного масиву, зокрема ступеневий характер їхньої різнорівневої усталеності, доводить необхідність розгляду цих мовних одиниць саме через призму їх міжрівневого статусу в ієрархії мовних рівнів. Саме встановлення співвідношення фразеологізму зі змінним словосполученням, реченням і текстом, яке визначає основну мету й завдання нашого дослідження, допоможе глибше осмислити ті особливості цих одиниць, які ускладнюють їхнє вивчення, з одного боку, й відтворюють суперечності мовної системи загалом, з іншого. Запропонована розвідка є логічним продовженням дослідження проблеми міжрівневого статусу фразеологізмів французької

мови, у якому було викладено міркування щодо співвідношення фразеологізму зі словом крізь призму лексико-семантичних, словотвірних, фонологічних і граматичних ознак, а також когнітивного чинника їхнього виникнення та відтворення [3].

Виклад основного матеріалу. Можливість зіставлення фразеологізму зі змінним словосполученням зумовлено насамперед формальним аспектом їхнього творення: як одні, так і інші містять не менше двох нарізно оформлених компонентів слівного характеру. Водночас ґрунтовніше дослідження показує, що вони виявляють спільні та відмінні ознаки на інших рівнях мови, що, власне, й викликає суперечки серед науковців.

Звернемося насамперед до синтаксичного рівня, де спостерігаємо найбільше спільних ознак між фразеологізмом і змінним сполученням слів. Так, утворені за наявними у французькій мові моделями комбінації слів фразеологізми виявляють ті синтаксичні зв'язки, які властиві також змінним словосполученням, а саме: узгодженню (пор.: *une table carrée* «квадратний стіл» – *une cause perdue* «втрачена, даремна справа», *un cerveau débranché* «необтяжений інтелектом»), керуванню (пор.: *coller au mur* «приклеїти на стіну» – *coller aux basquets* «надокучливо переслідувати когось»).

Притаманні фразеологізмам морфологічні ознаки, завдяки яким вони співвідносяться із лексико-семантичними типами, а також їхня можливість виступати в реченні як його члени, уподібнюють їх не лише до слова, а й до словосполучень нефразеологічного характеру.

Залучення лексико-семантичного рівня до вивчення співвідношення фразеологізмів і змінного словосполучення дозволило лінгвістам не лише обґрунтувати самостійність фразеологічної науки, а й виокремити її одиницю – фразеологізм. Прочитуємо з цього приводу міркування Б. Ларина: «Як найпростіший вид вираження синтезувальної думки, словосполучення є розчленованими єдностями мовлення, які належать до синтаксису. Але ті словосполучення, у яких внутрішню спайку слів-компонентів зумовлено семантичною єдністю, смисловою цілісністю, не можуть бути об'єктом синтаксичного вивчення – вони настільки наближаються до лексики як складені лексеми, що їх потрібно розглядати самостійно – у фразеології» [5, с. 127].

Розмежовуючи ці два класи слів, науковці виходять з трьох опозицій, а саме: 1) слова в змінних словосполученнях вживаються переважно у своїх прямих (номінативних) значеннях, тоді

як у фразеологічних зворотах вони часто вжиті в переносному значенні або в одному з рідкісних часткових значень; 2) слово як компонент змінного сполучення може вільно сполучуватися також з іншими словами, що належать до тієї ж семантичної групи; натомість слово, яке входить до складу фразеологізму, сполучується лише з обмеженим рядом слів однієї семантичної групи, як наслідок, передбачити сполучуваність слів у фразеологічній одиниці на основі значень її компонентів практично неможливо; 3) значення змінного словосполучення завжди являє собою просту суму значень його компонентів, а значення фразеологічного звороту має додатковий смисл, який не впливає безпосередньо із суми значень його компонентів [6, с. 8; 8, с. 199].

Водночас аналіз фактичного матеріалу уможливив уподібнення до змінних словосполучень тих фразеологізмів, які мають частково розчленоване значення, і комунікативна функція яких являє собою двоступеневу ідентифікацію. Так, у фразеологічному звороті *envie de femme grosse* «неочікувана примха» (букв. «бажання вагітної жінки») ідентифікація I ступеня допомагає виокремити предмет чи явище із ряду інших (*envie*, а не *amour*); ідентифікація II ступеня виокремлює його із ряду подібних (*envie d'une femme enceinte*, а не *d'une femme âgée, d'une femme sérieuse*). З огляду на це можемо зарахувати звороти такого типу до перехідної зони між усталеними та змінними словосполученнями. До цієї ж перехідної зони належать також одиниці із фразеологічно зв'язаним значенням типу *café noir* «кава без додавання молока» (букв. «чорна кав»), *thé fort* «міцний чай» (букв. «сильний чай»). Вони уподібнені до змінних словосполучень тим, що мають розчленоване значення, а також тим, що кожний із компонентів виконує комунікативну функцію. При цьому слово із лексично зв'язаним значенням характеризує предмет за однією ознакою (колір, розмір, якість тощо), а не за комплексом ознак. Однак, незважаючи на те, що подана інформація у таких фразеологізмах наближена до тієї, що може передаватися змінним словосполученням, вони вирізняються цілісністю свого значення. У разі заміни одного із компонентів утрачається значення, наприклад: *café instant* «розчинна кав», *thé vert* «зелений чай».

У цьому контексті доцільно пригадати думку лінгвістів щодо обмеженості свободи вживання слів навіть у змінних словосполученнях, зумовленої не лише внутрішніми закономірностями розвитку семантичної системи мови, а й предметно-логічними відношеннями. «Коло вживань

слів з номінативним або номінативно-похідним значеннями (*resp.* вільні слова) та їх зв'язків відповідає зв'язкам і відношенням самих предметів, процесів і явищ реального світу, наприклад: *пити воду, вино, квас* тощо; *кам'яний будинок, підвал, фундамент* тощо» [2, с. 171–172]. З огляду на це можемо стверджувати, що мовленнєвотворення будується на використанні, з одного боку, свободи сполучення слів, а з іншого – на фіксованості, ідіоматичності, необхідності для мовця вводити в мовлення певну кількість уже заготовлених задалегідь утворень.

У такий спосіб ми виходимо в когнітивну площину творення (змінних та усталених) словосполучень загалом, які відтворюються певним чином у мовленні. Однак, як зауважують науковці, характер цієї відтворюваності різний в обох класах одиниць. Так, фразеологізмам властивий дуалістичний характер відтворення як моделі і як сутності, тоді як змінне словосполучення відтворюється лише як модель, а як сутність (тобто як мовне утворення з конкретним лексичним наповненням) – твориться безпосередньо в мовленні [1, с. 160; 4, с. 77].

Отже, дослідження співвідношення фразеологізму й змінного словосполучення на різних мовних рівнях виявило, що за формою, як багатоконпонентна одиниця, фразеологізм може уподібнюватися до змінного словосполучення, але властиві цим двом класам одиниць ознаки лексико-семантичного та когнітивного характеру їх розмежовують.

Зарахування до фразеологічного масиву одиниць реченнєвого характеру виводить нас у площину співвідношення фразеологізму й речення. Сама можливість постановки цього питання вже вказує на мовно-мовленнєву специфіку цих одиниць, яка жодним чином не може бути отождєнена зі словом і змінним словосполученням. На перший погляд, фразеологічні реченнєві конструкції формально ідентичні звичайним реченням як «одиницям синтаксичного рівня <...>, які характеризуються комунікативною, змістовною і інтонаційною завершеністю» [11, с. 517], що зумовило появу у французькій філології назви *locution-phrase* [13, с. 10].

Відмінності між ними спостерігаємо насамперед на семантичному рівні. На відміну від вільного речення, референтом якого є конкретна ситуація, реченнєві фразеологізми абстрактніші, оскільки означають типову ситуацію: вони мають мовне та мовленнєве значення. Типова ситуація формує їхнє мовне значення і виступає як вторинний денотат фразеологізму, а відповідна

комунікативна ситуація – як референт. Так, можемо припустити, що прототипом реченнєвої одиниці *Tire-t'en Pierre* була ситуація, в якій слова «Витягуй себе сам із цього, П'єр» були адресовані П'єру, який потрапив у халепу. Набувши узагальнювального характеру, ця одиниця переходить до фразеологічного класу, де вона отримує значення «Виходь із ситуації як знаєш» і вживається в тих випадках, коли людина повинна сама себе рятувати без будь-якої допомоги.

До того ж комунікативне призначення фразеологізмів реченнєвого характеру полягає, на думку лінгвістів, не стільки у виленуванні об'єктів чи явищ із різноманіття світу, скільки «у вираженні оцінки описуваного відрізка дійсності представниками окремої культури» [14, с. 48]. Основним у структурі їхнього значення є конотативний макрокомпонент, завдяки якому вони виконують образно-характеризувальну (напр.: *L'affaire est dans le sac* «Справу зроблено»; *Ce n'est pas un aigle* «Нічого цікавого (про людину)»), модально-характеризувальну (напр.: *Cela ne vaut pas le pet d'un âne mort* «Це нічого не вартує»; *Il y a anguille sous roche* «Щось тут не те (про справу)»), емоційно-характеризувальну (напр.: *En voilà une affaire!* «Оце діло!»; *Pas d'argent, pas de Suisse* «Дарма не буває») тощо функції.

Прикметно, що деякі фразеологізми французької мови залежно від функціонально-семантичної структури можуть мати як непередикативну, так і передикативну форму. Так, на образній основі фразеологічного виразу *faire du bien à qqn* «робити приємне» побудовано усталені реченнєві конструкції *ça fait du bien où (que) ça passe* (йдеться про «вбирання рідини») або *ça fait du bien quand ça s'arrête* (йдеться про «вихід із важкого стану»). Аналогічно співіснують вирази *à vous la balle* та *la balle est dans votre camp* «це стосується вас; слово за вами», але зарахувати перший вираз до фразеології, а другий – виключити із неї, було б нераціонально. До того ж деякі фразеологізми сучасної французької мови вживають винятково в передикативній формі, і через синтаксичну структуру вони не можуть бути трансформовані в номінативну (інфінітивну) форму, наприклад: *il n'y a qu'à se baisser* «це дуже легко (отримати)», *ça fait beaucoup pour un seul homme* «досить; я більше не потерплю», *il n'y en a plus que de beurre en branche* «більше нічого немає».

Від змінного речення усталене вирізняється також характерною для нього відтворюваністю: його не творять, не будують у процесі мовного спілкування, а витягують із пам'яті в готовому вигляді, унаслідок чого він отримує усталені

лексичний склад і стійкість уживання, що, власне, й уподібнює його до фразеологізму. Саме тому, ми абсолютно погоджуємося із думкою А. Назаряна, який вважає нелогічним виключати з фразеології усталені сполучення зі структурою речення, які відрізняються лише тим, що форма їхньої реалізації у мовленні збігається із формою існування в мові [7, с. 58]. Усе це приводить до висновку, що у французькій мові наявні фразеологізми реченнєвої структури, які наділені цілісним образно-експресивним значенням, подібно до непередикативних структур.

Як влучний образний вислів, що формулює певну життєву закономірність або правило й узагальнює багатовікові спостереження народу та його суспільний досвід, функціонують також паремії, як-от: *Abondance de biens ne nuit pas* «Багато зайвим не буває»; *Les absents ont toujours tort* «Потрібно бути присутнім, щоб захистити свої інтереси»; *On apprend à tout âge* «Вчитися ніколи не пізно». Поряд із цим, вони можуть мати на меті вплив на учасника мовного спілкування. Так, паремія *Aide-toi, le ciel t'aidera* «Богу молися, а сам стережися» може вживатися, по-перше, з метою застереження від поганих вчинків (хтось розраховує на випадок і не вдається до дій); по-друге, з метою підбадьорення того, хто намагається розв'язати свої проблеми сам; по-третє, як порада діяти рішучіше. Наявність широкого спектру варіювання цих функцій, власне, й вирізняє паремії від інших типів реченнєвих фразеологізмів. З іншого боку, саме цим вони відрізняються від усталених виразів зі структурою словосполучення, які позбавлені сентенційного значення. До того ж їм властиві просодія і ритмічна структура [10; 12; 14]. Але ці два класи мовних одиниць об'єднує усталеність складу й структури, відтворюваність, цілісність значення, образність, ідіоматичність, наявність дводенотативної віднесеності.

Щодо паремійних одиниць як периферійної частини фразеології, то вони, крім спільних ознак із реченням, виявляють також семантичне уподібнення до тексту, на основі чого названі деякими романістами «текстуальними лексіями» (*lexies textuelles*) (X. Blanco, D. Moreno, V. Pottier та ін.). Серед спільних ознак паремій і тексту дослідники називають наявність теми й структурного плану (моделі судження), завершеність, а також інформативність. Не маючи особливих зауважень до перших ознак, зупинимось на останній – категорії інформативності.

Подібно до тексту, паремії містять змістово-фактуальну та змістово-підтекстову інформацію,

але їхнє співвідношення специфічне. Для тексту змістово-підтекстова інформація факультативна, а для паремій – обов'язкова, оскільки саме вона становить їхній смисл. Слова у складі паремійних суджень служать не засобом передачі змістово-фактуальної інформації, яка частіше всього є надлишковою або несправжньою, а засобом створення образу первинного референта, який допомагає викликати асоціації для сприйняття і осмислення змістово-підтекстової інформації. Так, змістово-фактуальна інформація, що передається паремією *Il ne faut pas courir deux lièvres à la fois* «За двома зайцями поженешся – жодного не впіймаєш», надлишкова, позаяк усім відома: усі розуміють, що людина не може одночасно бігти за двома зайцями. Але настанова викликає асоціації, необхідні для розуміння підтексту: не можна переслідувати одночасно дві мети, оскільки ризи-

куєш не реалізувати жодної. На відміну від змістово-підтекстової інформації тексту, у паремії вона є ситуативною і чітко окресленою. У такий спосіб паремії як семіотичне явище мови мають подвійну спрямованість: з одного боку, це – знаки мовної системи, що виявляють парадигматичні ознаки й мають певну синтаксичну природу, а з іншого, це – мікротексти, занурені у відповідні дискурсивні сфери.

Отже, фразеологізми являють собою явища гетерогенного характеру, які мають спільні ознаки зі змінним словосполученням, реченням і текстом, але різняться від них способом їх вираження, а також специфічним лексико-семантичним значенням і когнітивними особливостями у процесі творення і відтворюваності в мовленні, що, власне, й дозволяє розглядати їх як одиниці міжрівневого статусу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архангельский В.Л. О задачах, объектах и разделах русской фразеологии как лингвистической дисциплины. *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц* : мат. межвуз. симпозиума. Тула, 1972. Вып. 2. С. 155–194.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва, 1977. URL: <http://www.philology.ru>.
3. Гладка В.А. Фразеологізм ↔ слово: проблема міжрівневого статусу (на матеріалі французької мови). *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*: зб. наук. пр. / від. ред. Н.М. Корбозерова. Київ, 2016. Вип. 30. С. 46–62.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, 1996. 381 с.
5. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов). *История русского языка и общее языкознание*. Москва, 1977. С. 125–149.
6. Мордвилко А.П. Очерки по русской фразеологии (Именные и глагольные фразеологические обороты). Москва, 1964. 132 с.
7. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. Москва, 1987. 288 с.
8. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва, 1974. 352 с.
9. Пелепейченко Л.М. Перехідність значень слів та фразеосполучень : автореф. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.02 – російська мова. Київ, 1996. 48 с.
10. Райхштейн А.Д. Ohne Fleiß Kein Preis. Немецкие устойчивые фразы. Москва, 2004. 240 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. 716 с.
12. Anscombe J.-Cl. Les proverbes: un figement du deuxième type? *Linx*. 2005. № 53: Le sémi-figement. *Revue des linguistes de l'université Paris X Nanterre*. P. 17–33. URL: <http://Linx.revues.org/255>.
13. Dictionnaire d'expressions et locutions / Rey A., Chantreau S. Paris, 2007. 1087 p.
14. Norrick N. R. How proverbs mean: semantic studies in English proverbs. Berlin, 1985. 228 p.